

Anadolu'da Kadın Ayakkabı Modellerinin Gelişimi *

Development of Women's Footwear Models in Anatolia

ÖZET

Ayak giysilerinin sıradan bir giysi olmak dışında sosyal statüyü belirleyen bir araç olarak kullanıldığı bilinmektedir. Sosyal statüsü yüksek olan kişiler ile daha alt sınıfa mensup kişilerin ayak giysilerinin farklı olması buna bir örnektir. Yapılan araştırmalarda Selçuklularda “sarı” rengin önemli kişiler tarafından; Roma İmparatorluğu'nda ise “mor” rengin kraliyet ailesi mensupları tarafından giyilmiş olması ayak giysilerinin sosyal hayattaki önemini göstermektedir. Ancak tüm bu bilgilerin yanı sıra tarihi süreçte kadınların tercih ettikleri ayak giysi modellerine dair özel araştırmalar oldukça azdır. Bununla birlikte kadın ayak giysi modellerinin medeniyetler arası etkileşim sebebiyle benzer oldukları görülmektedir. Bu durumu hem yazılı kaynaklarda toplumda kadının yerinin moda alanında incelenmemesi hem de günümüze ulaşan görsellerin çoğunlukla siyasi ve toplumsal olaylar açısından incelenmiş olması ile açıklamak mümkündür.

Çalışmanın amacı, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan kadın figürlerini (stiller heykeller resimler ve minyatürler) inceleyerek Anadolu'da kadın ayak giysi modellerinin gelişimi ve gelişimini belirleyebilmektir. Araştırma Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türk kavimleri başta olmak üzere o dönemde Anadolu'da yaşayan diğer medeniyetlere ait kadın figürlerindeki ayak giysi modelleri incelenerek oluşturulmuştur. Bu inceleme esnasında coğrafyanın, sosyal yaşamın ve inancın ayak giysi modellerini etkilediği gözlemlenmiştir. Türklerin ayak giysi modellerinde yer alan süslemeler de inançlarından doğrudan etkilenmiştir. Literatürde yer alan bilgiler çerçevesinde Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra figürler yerine geometrik ve bitkisel süslemede uzmanlaşması günümüze oldukça az sayıda Türk kadın figürünün ulaşmasına sebep olmuştur. Ancak tezyinatta uzmanlaşma Türk ayak giysi süslemelerinin oldukça çeşitlenmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayakkabı, Anadolu'da Ayakkabı, Kadın Ayakkabıları, Ayakkabı Tarihi

ABSTRACT

It is well-established that footwear has historically served as more than a mere article of clothing; it has also functioned as a marker of social status. A clear example of this is the distinction in footwear between individuals of higher social standing and those belonging to lower social classes. Research has indicated that in the Seljuk period, the color "yellow" was worn by prominent figures, while in the Roman Empire, the color "purple" was reserved for members of the royal family, highlighting the significance of footwear in social stratification. However, despite this wealth of information, specialized research on the footwear choices of women throughout history remains relatively scarce. This can be attributed to the fact that women's footwear models across different civilizations tend to exhibit similarities, which can be explained by cross-cultural interactions. Additionally, the limited focus on the role of women in society within fashion studies, as well as the predominant analysis of surviving visual materials from a political and social perspective, has contributed to this gap in research.

The objective of this study is to examine female figures (such as stela, paintings, and miniatures) within the territorial boundaries of the Republic of Turkey in order to identify the evolution and development of women's footwear models in Anatolia. This investigation is based on an analysis of the footwear models depicted in the female figures of Turkish tribes who migrated from Central Asia to Anatolia, alongside those from other civilizations that inhabited Anatolia during the same period. Through this analysis, it has been observed that geography, social context, and belief systems played a significant role in shaping footwear models. Furthermore, the ornamental designs present in Turkish footwear were directly influenced by their belief systems. Drawing from the literature, it is noted that after the Turks' conversion to Islam, a shift from figurative designs to geometric and floral ornamentation led to the diminished survival of Turkish female figures. Nevertheless, the specialization in ornamentation resulted in the considerable diversification of Turkish footwear embellishments.

Keywords: Footwear, Footwear in Anatolia, Women's Footwear, History of Footwear

Hicret Zeynep Kutlutaş¹
Zeynep Mehlika Uluçam
Kırbağ²

How to Cite This Article

Kutlutaş, H. Z. & Uluçam Kırbağ, Z. M. (2024). “Anadolu'da Kadın Ayakkabı Modellerinin Gelişimi” International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:10, Issue:12; pp:2292-2306. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14569379>

Arrival: 07 November 2024
Published: 30 December 2024

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

* Bu araştırma 4-6 Ekim 2024 tarihinde Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde düzenlenen 3rd International Turkish And World Women's Studies Congress'de bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Ayakkabı Tasarımı ve Üretimi, Konya. ORCID: 0000-0003-2005-7058

² Selçuk Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Ayakkabı Tasarımı ve Üretimi, Konya. ORCID: 0000-0003-0160-4220

GİRİŞ

Giyim kuşam kültürü, tarihi sürecin sosyal olaylarını, kültürel izlerini, dönemin mesleklerini, inançlarını, yaşanılan bölgenin iklimi gibi özellikleri aktaran önemli bir göstergedir. Ayak giysileri de bu imgesel aktarım parçalarından biridir. Ayak giysilerinde kullanılan malzemeler, ayak giysilerinin rengi, saya ve ökçesinde işleme olup olmaması varsa bu işlemlerin çeşitleri gibi özellikleri ile kullanılan dönemler ve ayakkabıları kullanan medeniyetler hakkında bilgi vermektedir.

Ayak giysilerinin tarihi süreci ile ilgili edinilen bilgiler resimlere, kabartmalara, yazılı kaynaklara, minyatürlere dayanmaktadır (Ünal, 2017: 8). İlkel ayak giysisinin ilk, dolaylı kanıtı küçük ayak parmak yapısının değişmeye başladığı 40.000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bu değişim, insanların ayaklarına bir şeyler giydiğine işaret etmektedir (Choklat, 2012: 10). Her ne kadar eldeki kanıtlar tarih öncesi ayak giysilerinde renk veya süsleme kullanılmadığını gösterse de bazı ayak giysilerinin sayılarının detaylı dokunmuş olmaları, ayak giysi görünümünün ne denli önemsedğini göstermektedir (Pendergast ve Pendergast, 2004: 14). Fakat bununla birlikte ayak giysileri, moda endüstrisinin diğer alanlarına kıyasla daha az değişikliğe uğramıştır (Lau, 2014: 20).

İbn-i Batuta Seyahatnamesi, Anadolu Türklerindeki ayakkabıcılık sanatı ile ilgili ulaşılabilir en eski kaynaktır. Burada yer alan bilgilere göre 1330 yılında Antalya'da ayakkabı dikicileri bulunmaktadır (Kuru ve Paksoy, 2008: 823). Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde de 17. yüzyılda pabuçciyan adı verilen toplu dikicilerin varlığından bahsedilmektedir ve ayrıca o dönemde dükkânlarda pabuçların teşhir edildiği bilgisi yer almaktadır (Görünür, 2016: 17). Geniş bir coğrafyada hareket halinde olan Türklerin farklı toplum ve kültürle etkileşim içinde bulunmaları Anadolu ve çevresinde zengin bir malzeme, biçim, teknik ve süsleme içeren giyim kuşam kültürünün oluşmasını sağlamıştır (Koç ve Koca, 2016: 239). Bu zenginlik biçimle kalmayıp kültüre ve kullanım alanına göre ayak giysilerinin farklı kelimelerle ifade edilmesine neden olmuştur. Ancak bu geniş coğrafyada aynı modeldeki ayak giysilerinin farklı kelimelerle adlandırılması günümüzde ayakkabı terimlerinin multidisipliner şekilde yeniden incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır.

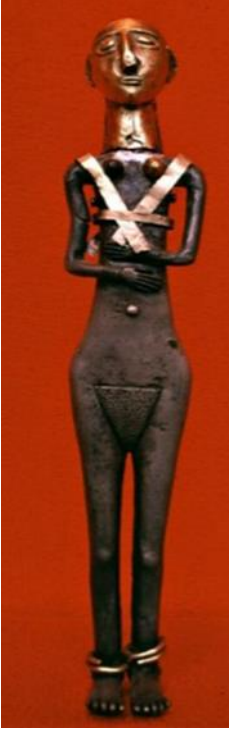
Ayağı içine alan kap anlamına gelen ayakkabı terimine ilk olarak 19.yüzyıl sözlüklerinde rastlanmıştır (Akçakale, 2015: 13). Bu yüzyıla kadar ise Türklerde başmak, edik, pabuç, çarık, kalluş, çizme, yemeni, samda, nalın, çetik, fotin, filar, mest (Salman, 2013: 365) gibi ifadeler ayakkabı kelimesine karşılık olarak kullanılmıştır. Ancak renklerin, bazı modellerin ve süslemelerin ayak giysisinin kültürlere göre sosyal statü belirlemedeki rolü tarih boyunca değiştirmemiştir. Anadolu'daki ayak giysi modellerinin tarihsel gelişimi incelendiğinde kadın ayak giysilerini ana hatlarıyla tarih öncesi çağlar, Beylikler, Selçuklu ve Osmanlı dönemi olarak incelemek mümkündür.

Bu çalışmaya konu olan Anadolu figürlerindeki kadın ayak giysileri steller, heykeller, seramikler ve sikkelerdeki görseller ile sınırlandırılmıştır. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan figürler fotoğraflanmış ayrıca yazılı kaynaklarda yer alan görseller incelenmiştir. Elde edilen veriler betimleme yöntemi ile yorumlanarak çalışmaya dahil edilmiştir. Bulgular ait oldukları döneme göre alt başlıklar halinde sunulmuştur. Araştırmanın konusu olan Anadolu'daki kadın ayak giysilerinin tarihsel süreçteki bütünlüğünü sağlamak adına Cumhuriyet dönemine ait kadın ayak giysileri sadece literatürden faydalanılarak değerlendirmeye alınmıştır.

BULGULAR

Anadolu'da Tunç Devri Ayak Giysileri

Tarih öncesi çağlarda Anadolu'da yer alan figürler incelendiğinde Anadolu Medeniyetleri müzesinde Tunç çağından günümüze ulaşan kadın figürlerinin bilek kısmında halhala benzeyen aksesuarların olduğu görülmektedir ancak bunları ayak giysisi olarak değerlendirmek mümkün değildir (Kırbağ, 2020: 33).

Resim 1: Tunç heykel

Kaynak: Kırbağ (2018), kişisel fotoğraf albümü, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara

Anadolu'da Hitit Devri Ayak Giysileri

Ayak giysisini oluşturan taban ve sayanın birlikte tasvir edildiği en erken dönem figürler Hititlere aittir (Uluçam, Kırbağ, 2020:33) . Özellikle ortostatlarda yer alan libasyon ve tören alayı sahnelerinde kadın ayak giysi modellerini tahmin etmek mümkündür. Uzun elbiselerinin altından burunları ve kısmen saya kısımları gözüken bu ayak giysileri kral ve asker figürlerinde olduğu gibi burun kısmı geriye doğru kıvrık, konç kısmı yukarıya doğru uzanan çizmeler olduğu düşünülmektedir.

Resim 2: Hitit ortostatı 1

Kaynak: Kırbağ (2021), kişisel albüm, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Taş Eserler Salonu/9, Ankara

Ayrıca kadınların Hititlerin alışagelmış ayak giysilerinin dışında Asur sandaletlerine benzeyen ayak giysileriyle tasvir edildiği de görülmektedir.

Resim 3: Hitit ortostatı 2

Kaynak: Kırbağ, (2021), kişisel albüm, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara, (Gaziantep'ten gelen uzun duvar Ortostatı)

Anadolu'da Urartu Devri Ayak Giysileri

Tarih öncesi uygarlıklardan Anadolu'nun doğusunda medeniyetini sürdürmüş Urartulara tasvirli eserlere göre ayak giysileri, altı deri ve üstü örmedir (Gökçe, 2016: 428). Malzemesinden dolayı bu ayak giysilerinin günümüze kadar ulaşmadığı tahmin edilmektedir. Urartulardan günümüze ulaşan figürlü eserlerde ise erkek, kadın, çocuk fark etmeksizin ökçesiz, koncu bilek üstüne uzanan bot ve çizme giydikleri tespit edilmiştir. Ayrıca Urartu ritonları incelendiğinde bunların da Urartuların giydikleri ayak giysilerinden esinlenerek yaptıkları yorumunda bulunmak mümkündür.

Resim 4: Çizme biçimli riton 1

Kaynak: Kırbağ 2018, kişisel albüm, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara

Resim 5: Çarık biçimli riton

Kaynak: Kırbağ, 2018, kişisel albüm, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara

Anadolu'da Likya Devri Ayak Giysileri

Akdeniz Bölgesi Teke Yarımadasında yaşayan Likyalıların, günümüze ulaşan figürlü eserlerinden Xanthos Antik Kenti'nden British Museum'a götürülüp sergilenen Nereid anıt mezarlığı stellerinin üzerinde kadın heykelleri bulunmaktadır. Ancak bu heykeller bütün halde günümüze ulaşmadığı için kadınların ayakları görünmemektedir. Bu yüzden heykellerin hangi ayak giysisi ile tasvir edildiği hakkında yorum yapılamamaktadır.

Resim 6: Nereid Anıtı,
Kaynak: Kim, 2024, 3

Ancak Harpy Anıtı'nın batı yüzeyinde betimlenen sahnede yer alan ve önemli bir mevkie sahip olduğu tahmin edilen kadın figürünün ayağı çıplak gibi görünse de ayakucunun hafif yukarıya kıvrık oluşu ayağında bir ayak giysisinin olduğunu göstermektedir. Bu ayak giysisini Hitit kadınlarının giydiği burnu kıvrık çizme veya Asur kadın figürlerindeki gibi burnu kıvrık sandalet olarak değerlendirmek mümkündür.

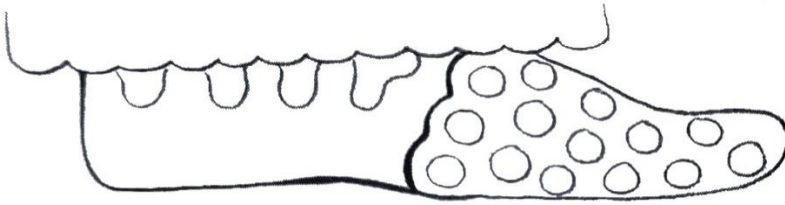
Resim 7: Harpy Anıtı
Kaynak: Kim, 2024, 13

Resim 7/1: Harpy Anıtı ayak giysi detayı

Anadolu'da Asur Devri Ayak Giysileri

Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Asurlularda, kadınların giydikleri ayak giysisi ile ilgili bilgi çok az olmakla birlikte, Asurbanipal'in eşi Kraliçe Asur- Sharrat'ın betimlemesinde ayağının yarısını kapatan süslü bir sandalet giydiği görülmektedir (Berkol, 2019: 38).

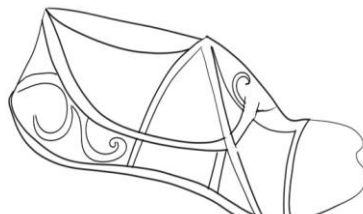
Resim 8: Asur Kraliçesi Ashur-Sharrat'ın değerli taşlarla süslü ayakkabısı (Houston, Plate IV),
Kaynak: Berkol, 2019: 38

Anadolu'da Roma Devri Ayak Giysileri

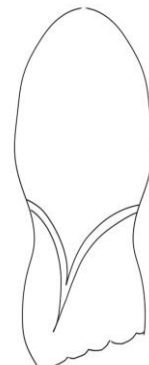
Anadolu'da yüzyıllar boyunca hüküm süren Romalıların taşınabilir ve taşınmaz kültür varlıklarında yer alan figürler ve ayak giysisi ile ilgili yazılı kaynaklar incelendiğinde kadınlara ait özel ayakkabı terimlerinin varlığından söz etmek mümkündür. Calceus, kadın, erkek, çocukların giyindiği sayalı, koncu bileğe kadar uzanan bottur. Ancak yazılı kaynaklarda kadınlar için yapılan küçük numaralılar calceoli, calcei ve muliebres olarak yer almaktadır (Smith, 1842: 13). Roma figürlerinde sık rastlanan krepis ve sanda'lium ise kadınlar tarafından en çok tercih edilen sandalet-ayakkabı tarzında bir ayak giysisidir. Babylonica da yine her iki cinsiyetin kullandığı kaliteli deriden yapılan sandaleti ve hafif ayakkabıyı ifade etmektedir. Solea (soccia) da yine her iki cinsiyetin içeride kullandığı terliktir (Cleland vd, 2007: 28).

ternat

sssjo

n

2296

Resim 9: Calceus**Kaynak:** Cleland vd, 2007: 28**Resim 10:** Babylonica**Kaynak:** Uluçam, Kırbağ, 2022: 1346**Resim 11:** Krepis**Kaynak:** Uluçam, Kırbağ, 2022: 1346

Anadolu'da Bizans Devri Ayak Giysileri

Romanın kültürel etkisinde gelişen Bizans İmparatorluğunda ayak giysileri için süsleme ve renkler oldukça önemlidir. Eflatun renk imparator ve eşini temsil eden bir renk olmuştur. Ayak giysilerinin özellikle imparator ve imparatoriçe için tasarlananları süsleme ve işçilik bakımından zengin ve kalitelidir (Berkol, 2019: 96). Bizanslı genç kızlar ökçesiz düz ayak giysileri giyerken, kadınlar ökçeli ayak giysileri giymişlerdir (Çelik, 2010: 33). Roma döneminde kadınlar tarafından evde giyilen dar ve sivri formdaki terliklere soccus denilmektedir (Bossan, 2007: 18). Aynı modelin Bizans İmparatorluğunda da kullanılması bu terimin Bizans'ta da kadın terlikleri olarak geçtiğini düşündürmektedir.

Anadolu'da Türk Beylikleri Devri Ayak Giysileri

1071'de Anadolu'yu yurt edinmek için gelen Türk beylikleri dericilik zanaatıyla bu bölgeye Uygur geleneklerini de beraberinde getirmişlerdir (Polat ve Güllüdağ, 2020: 22; Guliyeva ve Meydan, 2020: 177). Mengücek, Candaroğulları, Artuklu, Eşrefoğlu ve Akkoyunlulara ait sikkelerin üzerinde ise kadın figürüne rastlanmamıştır³. Sikkeler haricinde Beylikler dönemine ait diğer kültürel varlıklarda da kadın ayak giysileri ile ilgili yorum yapılamamaktadır.

Anadolu'da Selçuklu Devri Ayak Giysileri

Selçukluların giyim-kuşam kültürünün Orta Asya'dan etkilendiği bölgedeki figür ve tasvirlerde görülmekte ayrıca yazılı kaynaklarda yer almaktadır (Süslü, 1989: 208-209). Selçuklularda ayak giysilerinin yemeni, oguk, büküm etük, dolak pataya, çarık, başmak, samda (sandal biçimli ayakkabı), çizme, olarak adlandırıldığı literatürde bulunmaktadır (Salman, 2013: 366). Selçuklu Dönemine ait seramiklerdeki kadın figürleri incelendiğinde İran'da bulunan seramiklerde farklı ayak giysi modelleri olsa da Anadolu'daki seramiklerde kadınların çizme ile tasvir edildiği belirlenmiştir. Bununla birlikte yazılı kaynaklardaki bilgiler çerçevesinde Selçuklu kadınlarının ayak giysilerinin başmak, çarık, çizme, terlik, mest lapçin galoş olduğu söylenebilir. Araştırmada yer alan görsellere örnekler bu kaynaklardan elde edilmiştir.

³ Mengücek sikkeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Özme, A. (2004). Mengüceklî Beyliği Sikkeleri. Sanat Tarihi Dergisi, 13(1).

Candaroğulları sikkeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Konaş, R. (2023). Türkiye'de Candaroğulları Beyliği hakkında yapılan çalışmaların değerlendirilmesi (Master's thesis, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Artuklu sikkeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Aytaç, İ. (2018). Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri. Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi, 5(1), 29-55; Çalışa, E. (2020). Şanlıurfa müzesi'nde bulunan Artuklu dönemine ait bir grup sikke. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(03), 253-276.

Eşrefoğlu sikkeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Teoman, B. ve Teoman, G.(2018), Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu I.

Akkoyunlular sikkeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Dursun, N. (2012). Konya Etnografya Müzesinde Bulunan Osmanlı Klasik Dönemi Sikkelerinden Örnekler. Journal of International Social Research, 5(22).

Resim 12: Selçuklu dönemi seramik, XIII. yy. ilk dönemleri / İran
Kaynak: Göher, 2018: 73

Resim 13: Selçuklu dönemi Kub'adabat Sarayı duvar seramiği
Kaynak: Turğut, 2023: 2

Başmak; Oğuz ve Kıpçaklarda ayakkabı teriminin karşılığı olarak kullanılan (Tek, 2016: 265), yemeniye benzeyen ancak ayağın parmaklarını tamamen örten, burnu küt veya yuvarlak, arka kısmı sert, tabanı kalın köseleden dikilen ayak giysisidir (Koçu, 2015: 35).

Resim 14: Kırmızı Renkli Saya Derisi Üzerine Taba Renk Deriden Rumi Motifleri Aplike Edilerek Süslenmiş Başmak Örneği
Kaynak: Küçükerman, 1988: 69

Çarık; deriden yapılan, burun kısmı sivri bir şekilde hafif yukarıya kalkık, topuk ve yan kısımlarından ip geçirilip ayağa göre şekillenen bir ayak giysisidir. Buçgak olarak geçen çarık ise deve derisinden yapılmaktaydı (Süslü, 1989: 168).

Resim 15: Çarık örneği
Kaynak: Kandal, 2020: 34

Çizme; deri ya da kauçuktan yapılan, ayağı ve baldırı saran ve koncu dize kadar uzanan ayak giysisidir (Fila, 1987: 2759).

Resim 16: Çizme örneği

Kaynak: Guliyeva ve Meydan, 2020: 179

Terlik; farklı form ve modelleri bulunmakla birlikte, arkası açık, ön burnu kapalı, deri, kösele, keçe gibi malzemelerden yapılan hem ev hem de dışarıda giyilen ayak giysisidir (Kandal, 2020: 46).

Mest; ayakkabı ya da çizme ile giyilen, kurum, şegiren, közel ve yumuşak deriden dikilen bir tür ayak giysisidir (Naskali, 2007: 319).

Lapçın Galoş; galoşlu potin olarak da ifade edilen lapçın galoş, iki parçadan oluşan ayak giysisidir. Dışarı zemin ile teması olan parça lapçın (galoş) ve lapçının içine giyilen parça ise potindir. Lapçın, potini dışardaki kirden koruma görevi görmektedir.

Resim 17: Lapçın Galoş (Osmanlı)

Kaynak: Görünür, 2016: 73

Anadolu'da Osmanlı Dönemi Ayak Giysileri

Osmanlıda ayak giysi kültürü özellikle renkler ve işlemler üzerine şekillenmiştir. Ayak giysilerinin renkleri her toplumda olduğu gibi giyen kişilerin statü durumlarını, mesleklerini ve inançlarını ayırt edici bir özellik olarak kullanılmıştır. Osmanlı halkı ve hükümdarların yüzyıllar boyunca mest-pabuç, mest-terlik, pabuç-terlik, çizme-pabuç olarak içlik ve dışlık olmak üzere ayakkabıları üst üste giydikleri bilinmektedir. 16. ve 17. yüzyılda ayakkabı esnafları arasında özel zenne ustalarının varlığı kadınların ayak giysileri konusunda ne denli giyinmeye istekli olduğunu göstermektedir (Görünür, 2016: 18,19). Osmanlıda giyilen ayak giysileri başmak, bot, çapula, çizme, edik, filar, fotin, galata temennisi, ıskarpın, kaloş, katır, kundura, mest, mercan terlik, merkup, makosen, nalın, pabuç, pandufla, patik, postal, sandal takunya, terlik, tomak, yemeni ve santiyan gibi birçok çeşide ve isme sahiptir. Bu ayak giysisi çeşitliliği içinde dival işi, kordon tutturma, boncuk işi, çin iğnesi, aplike gibi işlemeli ayak giysileri ayrı bir öneme sahiptir (Örnek ve Kılıçay, 2024: 106). Ayak giysileri için kullanılan kelimelerin bazıları aynı zamanda ayak giysi modelleri için de kullanılmıştır. Osmanlı döneminde üretilen ayak giysilerine ait kayıtlarda yer alan bilgiler, benzer ayak giysilerinin yıllar içerisinde küçük farklılıklarla isim değişikliğine uğradığını düşündürmektedir (Görünür, 2016:30). Bu ayak giysilerinin bazıları sadece kadın ve erkekler tarafından giyilirken,

bazıları hem erkek hem de kadınlar tarafından giyilmiştir. 19. yüzyıla kadar zanaat olarak üretilen ayak giysileri, sanayi devriminin etkisi ile fabrikasyon üretime başlayarak pazarlarda yerini almıştır. Böylece el üretimi yerini seri üretime bırakmıştır (Sökmen ve Balkanal, 2018: 385).

Başmak; Osmanlı Türkçesinde ayakkabı kelimesinin karşılığı olarak kullanılmış olup, yemeniye benzer ancak yemeniden daha kapalı, burnu küt ve yuvarlak, arka kısmı sert bir ayak giysisi türüdür. Gayri Müslimlerin giymesinin yasak olduğu bu ayak giysisi, kadın, erkek ve çocuklar tarafından giyilmiştir (Naskali, 2007: 5). Giyen kişinin mevkiine göre sarı, kırmızı ve siyah sahtiyandan dikilmiştir. Kadın başmakların erkek başmaklardan farkı küçük ve taban astarının sahtiyandan değil atlas kumaştan olmasıdır (Koçu, 2015: 35).

Resim 18: 17. yüzyıl işlemeli başmak örneği

Kaynak: İmre, 2016: 202

Bot; potinin uzun konçlusunu olarak nitelendirilen ayak giysisidir (Akalm vd., 1993: 45).

Resim 19: Deri, ipeklı kumaş, balıksırtı simli kaytan, Osmanlı 19. yüzyıl

Kaynak: Görünür, 2016:81

Edik; yumuşak ve renkli işlenmiş keçi derisinden yapılmış kısa konçlu çizmeye verilen isimdir (Parlakpınar, 2013: 143). Eskiden Anadolu'da kısa konçlu çizmeler için kullanılan edik terimi bugün Anadolu'da çizmeler için kullanılmaktadır. Bu sebeple edik teriminin ayakkabı terimi ile karıştırıldığı görülmektedir (Ögel, 1985: 114). Fatih Sultan Mehmet döneminde Yahudilerin giydiği ediklerin renklerinin siyah olduğu bilinmektedir (Şenyurt, 2021: 45).

İskarpin; hem erkek hem de kadınlar tarafından giyilmiş olan İskarpinler, II. Abdülhamit zamanında kadınların çarşafın altına giydikleri uzun konçlu, koncu baldıra kadar uzanan botların giderek dekolteleşmesine evrilen ayak giysisidir (Koçu, 2015: 140).

Kundura; Konçsuz, çok alçak ökçeli, iskarpine göre daha ağır ve kaba olan ayak giysisidir. Genellikle erkekler tarafından giyilse de köylerde de kadınlar tarafından giyilmiştir (Örnek ve Kılıçay, 2024: 105).

Resim 20: Kundura örneği

Kaynak: C. Polat Koleksiyonu, Polat ve Güllüdağ, 2020: 106

Mest; hem kadın hem de erkekler tarafından giyilmiştir. Koncu kısa, hafif ve yumuşak bir ayak giysisidir (Eren vd., 1992: 1013).

Resim 21: Meşin üzerine işlemeli mest, 16. Yüzyıl

Kaynak: Koçu, 2015: 177

Mercan Terliđi; adını İstanbul'daki Mercan semtinden alan Mercan terliğinin ortaya çıkışı 15. ve 16. yüzyıllara dayanmaktadır. Hem kadınlar hem de erkekler tarafından iç ve dış ayak giysisi olarak giyilen bu terlikler ökçesiz, düztaban, yanları ve arkası açık, yalnızca parmakları örten bir terlik çeşididir (Karagöz, 2017: 133).

Resim 22: Mercan terliği örneği, Martinus Rorbye'ın Tophane'deki Kılıç Ali Camisinin Önünde Arzuhalci Tablosu, 1837

Kaynak: Germaner ve İnankur, 2002: 210

Nalın; 18. yüzyılda her kesimden kadının sahip olduğu nalınlar (Apak vd., 1997: 859), genellikle şimşir, abanoz gibi sert dokulu ağaçlardan tek parça halinde oyularak yapılmıştır. Ayağı tutması için üzerinde köseleden bandı bulunan ve daha çok hamam gibi ıslak zeminlerde tercih edilen bir ayak giysisidir (Taş, 2017: 2580). Süslemesinde sedef mercan, sırma, sim, inci, ayna kırıkları ya da gümüş tel kullanılmıştır. Nalın ve takunya terimleri birbiri yerine kullanılsa da köprüsü kısa olana takunya, köprüsü uzun olana nalın denmektedir.

Resim 23: Sedef ve zikzak kıvrımlı gümüş tel kakmalar ile bezenmiş nalın,19. yüzyıl

Kaynak: Görünür, 2016: 107

Pabuç; ayakkabı teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır. Sayası deri, ipek kadife gibi tekstil malzemesinden oluşturulmuştur. Üzerinde kılardan, dival işi gibi işleme ve motifleri bulunan ve saya kısmı günümüzdeki babetlere benzeyen ayak giysisidir.

Resim 24: Pabuç örneği

Kaynak: Girotti, 1996: 51

Terlik; Ev içinde giyilen terlikler hem erkek hem de kadınlar tarafından kullanılmıştır. Tabanı köseleden olan bu terliklerin saya kısmında ise deri, kadife, keçe, çuha kullanılmıştır. Arkası ve yanları açık olan terliklerin, yanları ve arkası kapalı çeşitleri de vardır.

Resim 25: Tel sırma işlemeli terlik örneği

Kaynak: Sanal-1

Cumhuriyet Sonrası Ayak Giysileri

Cumhuriyetin ilanı devrimleri de beraberinde getirmiştir. Bu devrimlerden biri de kılık-kıyafette meydana gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra yaptığı ve şapka kanunu ilan ettiği bir konuşmada “...Ayakta iskarpin, potin, pantolon, yelek, gömlek, kıyafet, ceket ve bunları tamamlamak için başta siper-i şems’li serpuş. Açık konuşmak isterim. Buna şapka derler” ifadeleri ile giyim tarzının değişeceğine işaret etmiştir (Koç ve Koca, 2006: 44). 1923-1950 yılları, ayakkabıların ısmarlama usul ile yapıldığı dönemdir. Anadolu’da yaşayan halkın gelir seviyesinin düşük, ayakkabıya talebin az olması, çoğunlukla şehirlerde yaşayanların ısmarlama ayakkabı giymesi, ayakkabı üretiminin de kısıtlı olmasına neden olmuştur (Kuru ve Paksoy, 2008: 826). 1950’li yıllarda genç kızlar bale ayakkabıları giymişler; 50’li yılların sonlarına doğru sivri burunlu çelik ökçeli ayakkabılar kullanışsız olmalarına rağmen kadınlar tarafından tercih edilmiştir (Ağaç vd., 2007: 11). 60’lı yıllarda çivi ökçeli ayakkabılar, 70’lerde ise ökçe yüksekliği 10 cm’e kadar çıkan ve apartman topuk olarak adlandırılan ayakkabılar kadınlar tarafından ilgi görmüştür (Can ve Özkartal, 2013: 125,128). 80’li yıllar kadınların güçlü duruşlarına vurgu yapan giyim stilini beraberinde getirmiş, aynı zamanda rahatlık ön plana çıkmıştır (Dereboy, 2014: 174). Dönemin dizileri de kadınların giyim tarzını etkilemiştir. Uzun ökçeli rugan ayakkabılar kadınlar tarafından tercih edilmiştir (Can ve Özkartal, 2013: 130). 90’lı yıllarda ise sivri burunlu koncu diz boyuna kadar uzanan çizmelerin, kalın tabanlı botların, bilekten bantlı mary-jane babetlerin, loafer modellerin ve spor salonu kültürünün oluşması sebebiyle koşu ayakkabılarının giyildiği görülmektedir. 2000’li yılların başında hakim olan gündelik ve spor giyim eğilimi ayakkabılara da yansımıştır. Spor ayakkabılar, platform tabanlı sandaletler ve unisex olarak üretilen ancak Türkiye’de daha çok kadınlar tarafından tercih edilen Ugg botlar kadınların giydiği ayakkabılar olmuştur. Ayrıca günlük kullanıma uygun dayanıklı ve Retro görünüm sunan canvas kumaştan yapılmış burun kısmı kauçuk kaplamalı bilek hizasında biten converse ayakkabılar kadınlar arasında da oldukça popülerleşmiştir. 2010 yılına gelindiğinde ise kadınlar gladyatör sandaletleri tercih etmeye başlamışlardır. (Öndoğan ve Öndoğan, 2021: 28,29). 2020 yılının başlarında covid-19 salgınıyla birlikte sosyal yaşamın değişmesi giyim stillerini etkilemiş, eve kapanma, evden çalışma, sosyal ilişkilerin azalması rahat giyim tarzını ön plana çıkarmıştır. Bu giyim tarzı sosyal hayata yeniden dahil olduğunda etkisini kaybetmemiş üstelik ayak giysi tercihlerini de sıklıkla günlük spor ayakkabı olacak şekilde değiştirmiştir.

SONUÇ

Araştırma sınırları içerisinde Anadolu figürlerindeki kadın betimlemeleri incelendiğinde Hitit Devri öncesi kadın figürlerinde taban ve sayadan oluşan herhangi bir ayak giysisine rastlanmamıştır. Hititlerde ucu kıvrık çizme formları ve Asur sandaletlerine benzeyen ayak giysileri kadın tasvirlerinde yer almaktadır. Urartularda ise kadın ayak giysi formalarının yorumlanması ritonlarla sınırlı kaldığı için Urartu kadın ayak giysi modelleri hakkında net bilgi vermek mümkün değildir. Likyalılarda ise Harpy Anıtı dışında kadın figürüne rastlanmamıştır. Bu anıtta yer alan ve kraliçeyi temsil ettiği düşünülen betimlemede burun ucu kıvrık, saya ve konç kısmı görünmeyen bir ayak giysisi bulunmaktadır. Asurlara ait kadın ayak giysilerine örnek ise literatürde yer alan Asur Kraliçesi Asur-Sharrat'a ait görseldir. Bu model de erkek Asur sandaletlerine kıyasla süslü olması dışında form olarak diğerlerinden farklı değildir. Roma döneminde ise kadın heykellerinde ayak giysileri olarak babylonica ve krepisin sıklıkla tasvir edildiği görülmektedir. Ancak mitolojik karakterler ile tanrıça heykellerinin bir kısmında kadın ayak giysileri için tasarlanmış farklı modellere rastlanmaktadır. Anadolu Beylikleri ve Selçuklu Döneminde İslamiyet'in kabulüyle birlikte figürlerin yerini bitkisel ve geometrik bezemeler aldığı için kadın ayak giysileri ile ilgili ulaşılan görsel bilgi kadınların çizme giydikleri ile sınırlı kalmıştır. Çizmenin dışarıda giyilen ayak giysisi olduğu göz önünde bulundurulduğunda figürlerde kadınların farklı renk ancak aynı modelde çizmelerle tasvir edilmeleri, kadının sosyal yaşamda aktif olduğu yorumunu mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte Anadolu figürlerinden yola çıkarak yapılan çalışmada literatürdeki yazılı kaynaklarla birlikte erkek ayak giysi terimlerinin kadın ayak giysi terimlerine göre daha çeşitli olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda hem erkek hem de kadınlar tarafından giyilen aynı modellerin süslemeli ve parlak olanlarının kadınlar için, işlemsiz olanlarının ise erkekler için üretildiği sonucuna varmak da mümkündür.

Türklerin Orta Asya'dan getirdiği ayak giysi kültürü ve Osmanlı sınırlarının genişlemesiyle oluşan dil çeşitliliği, ayak giysilerinde farklı terminolojinin kullanılması, ayak giysi modellerinde terim kargaşasına neden olmuştur. Bu yüzden olmalıdır ki Selçuklu döneminde bir model olan başmak, Osmanlı döneminde ayakkabı kelimesini karşılayan bir terim halini almıştır. Edik Osmanlıda yine ayakkabı terimini karşılarken, aslında kısa konçlu çizme modelini ifade etmektedir.

Sonuç olarak, Anadolu'daki figürlerde kadın ayak giysileri incelendiğinde kadınlara özel modellerin yüzyıllarca var olduğu tespit edilmiştir. Moda kavramının ayak giysileri üzerindeki etkilerinin ortaya çıkması ile birlikte sınırların ortadan kalkarak ayak giysilerinin kültürel izlerden ziyade moda trendlerine göre şekillenerek sınırlar ötesine taşındığı söylenebilir. Bununla birlikte kadın ayak giysi modellerinin nereye evrildiği değerlendirildiğinde cinsiyet ayrımı olmayan tasarımların da kadın ve erkek modelleri arasındaki ayırt edici farkları ortadan kaldırdığı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağaç S., Çivitic Ş. & Boğday Saygılı. B. (2007). Cumhuriyet'ten Günümüze Kadın Giyim Kültüründeki Değişimler Üzerine Bir Araştırma. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi - 38.ICANAS, 1-21, 10-15 Eylül 2007. Ankara.
- Akalın, S., Yılgör, A., & Seyhan, N. (1993). Ayakkabıcılık Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Akçakale, N. (2015). Sadece Ayakkabı (1. Baskı). Ankara: Kitap ve Cafe Serüven.
- Apak, Seüktekin, M., Onat, Gündüz, F. & Öztürk, Eray, F. (1997). Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri. 1. Baskı. Türkiye İş Bankası Yayınları: Ankara.
- Aytaç, İ. (2018). "Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri", Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi, 5(1), 29-55
- Berkol, C. (2019). Ayak İzinin 10.000 Yıllık Öyküsü ve Osmanlı Uygarlığında Ayakkabı. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Berkol, C. (2019). Helen, Roma ve Bizans Ayakkabılarının Moda Tarihi Üzerindeki Etkileri, Lectio Socialis 3(2), 87-100.
- Bossan, M. J., (2007), The Art of the Shoe, Grange Books, Sirrocco, London
- Can, Ö. & Özkartal, M. (2013). "Endüstrileşmenin Cumhuriyet Dönemi Sonrası Tekstil -Moda Tasarımında Kimlik Arayışına Etkileri", ART-E, 11, 120-136.
- Choklat, Aki (2012). Footwear Design (1st Edition). China: Laurence King.

- Cleland, L., Davies, G. & Jones, L. L. (2007). Greek And Roman Dress From A To Z. Routledge: London and New York.
- Çalışa, E. (2020). Şanlıurfa müzesi'nde bulunan Artuklu dönemine ait bir grup sikke. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(03), 253-276.
- Çelik, N. (2010). Anadolu'nun Geleneksel Ayakkabı Formlarından Günümüz Tasarım Anlayışına Ayakkabı Kültürü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tekstil ve Moda Tasarımı Anasanat Dalı Tekstil ve Moda Tasarımı Programı.
- Dereboy, E. J., (2004). Kostüm ve Moda Tarihi, Ankara: Özel Güzel Sanatlar Stilizlik Yayınevi.
- Dursun, N. (2012). "Konya Etnografya Müzesinde Bulunan Osmanlı Klasik Dönemi Sikkelerinden Örnekler", Journal of International Social Research, 5(22).
- Eren, H., Gözaydın, N., Parlatur, İ., Tekin, T., & Zülfiyar, H. (1992). Türkçe Sözlük (Yeni Baskı). İstanbul: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Türk Dil Kurumu.
- Fila, H. (1986). Çizme. Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 6, 2759. İstanbul: Milliyet Gazetecilik.
- Germaner, S. & İnankur, Z. (2002). Oryantalistlerin İstanbulu. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- Girotti, E. (1996). Footwear. California: Chronicle Books.
- Göher, F. (2018). "Büyük Selçuklu Dönemi Müzik Tarihine Seramik İncelemelerinin Katkısı", XVIII. Türk Tarih Kongresi, 5 Ekim 2018, C.2: 67-80: Ankara.
- Gökçe, B. (2016). "Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış", Tarih İncelemeleri Dergisi, 2, 421-444.
- Görünür, L. (2016), Pabuç / Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan (2. Baskı), İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Guliyeva, M. & Meydan, C. (2020). "Büyük Selçuklu Dönemi Saray Giyim Kuşamı", Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2020 (16), 176-191.
- İmre, M. H. (2016). "Tarihsel Gelişim İçerisinde İnsan, Moda, Ayakkabı İlişkisi", International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS). 2 (1), 189-204.
- Kandal, Mıhladız, A. (2020). "Konya Müze Ve Özel Koleksiyonlarında Bulunan Ayakkabı Örneklerinin İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Karagöz, Ö., Z. (2017). "Selçuklu Devleti Ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Kıyafetleri", Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi. 1 (1), 130- 137.
- Kırbağ, Uluçam, Z. M. (2022). Shoes of God And Goddess in Rome: Smiliarities and Differences. Cukurova 9th International Scientific Researches Conference. 9-11 October, Adana.
- Kırbağ, Uluçam, Z. M. (2020). "Tarih Öncesi Çağlarda Orta Çağ Anadolu Figürlerinde Ayak Giyimi, Gelişimi ve Çeşitleri", VI. International Congress on Social and Education Sciences, 14-15 Mart 2020, İnsac, 32-40, Konya.
- Kırbağ, Uluçam, Z. M (2021). Kişisel albüm.
- Kırbağ, Uluçam, Z. M (2018). Kişisel albüm.
- Kim, P. E. (2024). "Female Bodies and Dynastic Legitimacy in The Nereid Monument at Xanthos", Anatolian Studies, 1-26.
- Koçu, R., E. (2015). Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü. Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.: İstanbul.
- Koç, F. & Koca, E. (2016). "Türk Halk Giyiminde Kullanılan Süslemelere Tipolojik Bir Yaklaşım", İdil, 5 (19). 237-262.
- Koç, F. & Koca, E. (2006). "Türk İnsanınin Cumhuriyet Dönemi ile Başlayan Giyim-Kuşamda Çağdaşlaşma Süreci" Tekstil Maraton Tekstil ve Konfeksiyon İletişim Dergisi, 16 (86), 42-53.
- Konaş, R. (2023). "Türkiye'de Candaroğulları Beyliği Hakkında Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- Kuru, S. & Paksoy, C. (2008). "Anadolu'da Ayakkabı ve Cumhuriyet Dönemi Ayakkabı Kültürü". 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007, II. Cilt, Ankara, 821-836.

- Küçükerman, Ö. (1988). Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası (1. Baskı). İstanbul: Sümerbank.
- Lau, John (2014). Moda Tasarımında Aksesuar Tasarımı. (Çeviren: Begüm Başoğlu). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Naskali, E. (2003), Ayakkabı Kitabı, İstanbul: Kitabevi.
- Ögel, B. (1985). Türk Kültür Tarihine Giriş Türklerde Giyecek ve Süsleme (5. Sayı) (2. Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Öndoğan, Z. & Öndoğan, E.N. (2021). Moda ve Marka (Edt. Necef, Kurtoğlu, Ö. Ve Şen, Kılıç, A.). Ankara: İksad Yayınevi.
- Örnek, D. & Kılıçay, M. (2024). “Osmanlı İşleme Sanatının Bir Yansıması Olarak Gelin Ayakkabıları Ve Terlikleri (Ankara Etnografya Müzesi Örnekleri)”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (153), 99-115.
- Özme, A. (2004). “Mengüceklî Beyliği Sikkeleri”, Sanat Tarihi Dergisi, 13(1). Ankara: İksad Yayınevi.
- Parlakpınar, M. (2013). “Derleme Sözlüğü’nde Ayakkabı ve Ayakkabıcılıkla İlgili Söz Varlığı”. Anemon Muş Alpaslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(1), 139-154.
- Pendergast, Sara & Pendergast, Tom (2004). Fashion, Costume and Culture: Clothing, Headwear, Body Decorations and Footwear Through the Ages. Volume: 1. USA: Thomson Gale.
- Polat, C. & Güllüdağ, N. (2020). Türk Kültüründe Geleneksel Ayakkabı Sanatı. (Ed. Genç, M.). Hiper Yayın: İstanbul.
- Salman, F. (2013). Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri (1. Baskı). Erzurum: Zafer Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.
- Sanal-1: <https://www.hilalmuzayede.com/urun/3495148/osmanli-cift-sirmali-terlik-osmanli-ahsaptan-mamul-eserlerin-topuk-kismi-alttin>
- Smith, W. (1842). Dictionary of Greek and Roman Antiquities. Harper &Brothers. London
- Sökmen, S. & Balkanal, Z. (2018). “Bitlis’te Geleneksel Ayakkabıcılık: “Harik” Ve Son Usta Haydar Yılmaz”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 20 (1), 383-400.
- Süslü, Ö. (1989). Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri. Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını-Sayı: 35: Ankara.
- Şenyurt, O. (2021). “Osmanlı’da “Siyah” Rengin Kullanımına Ve Temsiliyetine İlişkin Bir İnceleme”, Sosyologca, 22, 43-53.
- Taş, H. (2017). “Kaybolmakta Olan Bir Maddî Kültür Geleneği: Bursa’da Takunyacılık”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6 (4), 2579-2596.
- Tek, R. (2016). “Dîvânü Lugâti’t Türk’te Giyim Kuşam Kültürü İle İlgili Kelimeler”, The Journal of Academic Social Science Studies. 50, 261-271.
- Teoman, B. & Teoman, G.(2018), Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu I.
- Tuğut, V. (2023). Bacıyan-ı Rum md., Türk Maarif Ansiklopedisi (1. Baskı). Tüba Yayınları.
- Ünal, D. (2017). Ayak, Ayakkabı, Kalıp. İstanbul.